

Республика Маънавият ва маърифат Кенгаши
Миллий мафкура илмий тарғибот маркази
Хоразм вилоят Маънавият ва маърифат Кенгаши

Абдуқаҳҳор Иброҳимов

МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ

ТОШКЕНТ — 2005

O'ZBEKISTON DAVLAT XOREOGRAFIYA AKADEMIYASI URGANCH FILIALI	
AXBOROT RESURS MARKAZI	
№ 20	№ 10
20 20. yil	
INV	73.

72.3 (Ў)

И 14

Маъсул муҳаррирлар: Қуддус Аъзамов,
Султонмурод Олим

И 14

Иброҳимов, Абдуқаҳҳор.

Маъмун академияси [А.Иброҳимов;
[Маъсул муҳаррирлар: Қ.Аъзамов, С.Олим];
Республика Маънавият ва маърифат Кенгаши,
Миллий мафкура илмий тарғибот маркази,
Хоразм вилоят Маънавият ва маърифат
Кенгаши. — Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти, 2005. — 44 б.

ББК 72.3 (5Ў)

Хоразмда ташкил топган Маъмун академияси Хоразм элининггина эмас, балки бутун Турон халқининг, қолаверса, умумбашариятнинг фахри ҳисобланади. Бу академия юртимизда IX — XII асрларда юз берган уйғонишнинг медаларидан бири эди. У бўш ва бўз заминда ўз — ўзидан пайдо бўлиб қолгани йўқ, албатта. Бу илм маркази "Авесто"дек буюк асарлар яратилган маконда асрий илмий муҳит ва фанний иқлим тараққий этган, марказлашган давлатга эга мамлакатда вужудга келган. Унинг ташкил топишида академияга аъзо бўлган олимлардан ташқари улاردан бир — икки аср аввал фаолият кўрсатган алломаларнинг ҳам ҳиссаси қўшилган, десак, маъқул йўл тутган бўламиз.

Хоразм Маъмун академияси кўп минг йиллик бой тарихга эга ўзбек фанининг бир тармоғи эди, дейилса, янада тўғрироқ бўлади. Шунинг учун ҳам ушбу рисолада муҳтарам Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг "Хоразм Маъмун академиясини қайтадан ташкил этиш тўғрисида"ги Фармони, Хива шаҳрининг 2500 йиллигида сўзлаган табрик нутқи ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг "Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида"ги Қароридан келиб чиқиб, мавзу доираси кенгроқ олиниб, масала моҳиятига чуқурроқ киришга ҳаракат қилинган. Мақсад шуки, ҳурматли ўқувчимизда халқимизнинг илмий салоҳияти нақадар кучли ва кўп қиррали экани ҳақида тўлиқроқ тушунча ва тасаввур пайдо бўлсин.

Кенг кутубхоналар оммасига мўлжалланган ушбу рисола Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллиги байрамига бир кичик совғамиз бўлади, деган умиддамиз.

Муаллиф

№ 525 — 2005

©Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти, 2005 й.

Жаҳон илм — фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган Хоразм Маъмун академияси қолдирган бой илмий меросни ҳар томонлама ўрганиш, ёш авлод қалбида миллий ифтихор ва мамлакатимизнинг тарихий ўтмишига чуқур ҳурмат туйғусини камол топтириш ҳамда бу академиянинг 1000 йиллик юбилеи юксак ташкилий даражада нишонланишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори қабул қилинди. ЮНЕСКО Бош конференциясининг 32 — сессиясида Хоразм Маъмун академиясининг минг йиллигини нишонлаш бўйича юбилей тадбирларида ЮНЕСКОнинг иштироки ҳақида қарор қабул қилингани ҳам бу тадбирнинг дунё миқёсида ўтказилишини кўрсатиб турибди. Мамлакатимизда мазкур тадбирнинг кўнгилдагидек нишонланиши йўлида катта ишлар амалга оширилмоқда. Қарорда таъкидланганидек, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги, "Ўзтелерадио" компанияси, Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги, оммавий ахборот воситалари Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва унинг ўтказилишини кенг ёритишлари лозим.

Маълумки, 1997 йили Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг Фармони билан Хоразм Маъмун академияси қайтадан ташкил этилди. Бундан мақсад — Ўзбекистоннинг илмий салоҳиятини юксалтириш, унинг жаҳон илмий ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамлаш, минтақаларда фанни янада ривожлантириш ҳамда истеъдодли ва фидойи олимларни қўллаб — қувватлаш, юксак интеллектуал муҳит яратишдаги миллий анъаналарни ривожлантиришдан иборат.

Хоразм Маъмун академияси юртимизда IX — XII асрларда юз берган уйғонишнинг медаларидан бири эди. Ундан қолган бой меросни ўзбек фанининг бир тармоғи деб ҳисоблашимиз лозим. Бу илм маскани марказлашган, қудратли давлат ташкил топса ва уни фанпарвар раҳбар

бошқарсагина илм — фан равнақ топади, деган хулосага келиш учун тўла асос беради.

Муҳтарам Юртбошимиз қайта тикланаётган ўзбек давлатчилиги бошида турган инсон сифатида давлатчилигимизнинг барча босқичларини чуқур илмий тарзда ўрганиш масаласини муттасил равишда илгари суриб келмоқда. Чунончи, Аҳмад Фарғоний таваллудининг 1200 йиллигига тайёргарлик юзасидан олиб борилаётган ишлар билан танишув асносида тарихчи ва археолог олимлар диққатини қадим Қубо давлати тарихини чуқур ўрганишга жалб этиш баробарида қадим Хоразм давлати ҳақида ҳам тўхталиб ўтди: "Хоразм давлати тарихини биз 2700 йиллик тарих деб биламиз. Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз "Авесто"нинг яратилганига 3000 йил бўлди. Бу нодир китоб бундан 30 аср муқаддам икки дарё оралигида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аجدодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий меъросидир. "Авесто" айнаи замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди. Лекин, юқорида айтганимдек, бирон — бир хорижий журналистнинг, умуман Ғарб адибларининг "Авесто"ни эслашганини билмайман. Хулоса шуки, олис — олис жойларда халқимиз ўтмиши ҳақида айтилаётган мулоҳазаларнинг аксарият қисми сохта, ғайриилмийдир".

Президентимиз 1998 йили тарихчилар билан учрашувда эътиборни ўзбек давлатчилигининг олтин бешикларидан бири — қадим Хоразм давлати тарихини ўрганишга яна бир бор қаратди. Бундан илгари у кишининг шахсан ташаббуси ва бевосита иштироки билан республикамызда ўтказилган икки тадбир — Хива шаҳрининг 2500 йиллиги ва "Хоразм Маъмун академиясини қайта ташкил этиш тўғрисида"ги Фармонлари олис — олис жойларда халқимиз, мамлакатимиз ўтмиши ҳақида айтилаётган аксарият қисми

сохта, ғайриилмий бўлган ана ўша мулоҳазаларга нисбатан асосли илк жавоб бўлган эди.

Президентнинг "Хоразм Маъмун академиясининг қайтадан ташкил этиш тўғрисида"ги Фармони билан унинг Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқининг матнини яна кўздан кечирсангиз, уларни солиштириб ўқисангиз, мантиқий боғлиқликни, ғоявий бирликни, мақсадий муштаракликни англайсиз. Бу билан айтмоқчимизки, ушбу Фармонни ижро этишда ўша табрик нутқи ҳам дастуриламал қилиб олинса, айнаи муддаодир. Зотан, табрик нутқида тарих — ҳозирги замон — келажак муаммолари, уларни ечиш йўллари, кеча — бугун — эртага доир вазифалар, уларни амалга ошириш усуллари ва услублари тилга олинган, ўртага қўйилган ва аниқ белгилаб берилган эди. Биз ана шу иккала тарихий ҳужжатни қиёслаган ҳолда фикр юритишга ҳаракат қиламиз.

Мазкур табрик нутқида бир умид билдирилган эди: "Бундан минг йил муқаддам одамзод тарихидаги илк академиялардан бўлмиш Маъмун академияси Хоразм заминида ташкил топгани билан ҳар қанча фахрлансак арзийди, албатта. Ўйлайманки, биз Маъмун академиясининг Хоразм заминида қайтадан ташкил этсак, кўп улуг иш бўлур эди".

Кўп улуг иш бўлди, ўша умид ушалди — Хивада Маъмун академияси қайта ташкил этилди.

Фармонда мазкур академиянинг асосий илмий ва ташкилий вазифалари олти йўналишда бўлиши белгиланди. Булар қуйидагилардан иборат:

Биринчиси: илм — фан соҳасидаги қадимги улуг миллий мерос асосларида юқори интеллектуал муҳитни яратишдаги бой анъаналарни тиклаш ва ривожлантириш, ёш истеъдодли олимларни излаб топиш, уларни Академия фаолиятига жалб этиш ва илмий ижодларининг самарадорлигини юксалтириш.

Иккинчиси: қадимги миллий илм — фан соҳасидаги бой меросни ҳар томонлама ўрганиш ва таҳлил қилиш, тарих, археология, фалсафа, тил ва адабиёт, биология ва биотехнология соҳаларида фундаментал изланишлар олиб бориш, замонавий илмий мактаблар яратиш ва фан ютуқларини амалиётга татбиқ этиш.

Учинчиси: минтақада илм — фан билан боғлиқ барча ишларни замон талаблари даражасида мувофиқлаштириш.

Тўртинчиси: олий малакали илмий ва илмий — педагогик кадрларни тайёрлаш.

Бешинчиси: Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни амалга оширишда фаол иштирок этиш, узлуксиз таълим тизими ва фан ўртасидаги узвий ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатиш, академик лицейларда илмий — педагогик фаолиятни юқори савияда олиб бориш.

Олтинчиси: халқаро илмий ҳамкорликни ривожлантириш.

Кўринадик, қамров анча кенг, улуғвор. Фундаментал изланишлар тарих, археология, фалсафа, тил ва адабиёт, биология ва биотехнология соҳаларида олиб борилади. Фармондаги "қадимги миллий илм — фан соҳасидаги бой меросни ҳар томонлама ўрганиш ва таҳлил қилиш" сўзларига теранроқ қараб, жиддийроқ эътибор берсак, унинг моҳиятига етсак, яна бир фундаментал тадқиқот йўналиши — меросшунослик соҳаси ўртага қўйилаётганини осон англаймиз. Ҳаётда бой меросга эга, лекин кейинги бир ярим асрча даврда сиёсий тутқунликда яшашга мажбур бўлган, миллий истиқлолга эришгач, ўз тарихини ўрганишга ва тиклашга киришган халқимизда меросшунослик соҳаси ҳам бўлиши табиийдир. Табрик нутқида бу масалага диққат қаратилиб, жумладан, бундай дейилган эди: "Мустамлакачилик йилларида халқимизнинг сиёсий тарихи ҳар томонлама ерга уриб келинди, таъқиб остига олинди. Бутун жаҳонга номи кетган алломаларни

ва мутафаккирларни саводсиз, жоҳил, илму маърифат душмани деб таҳқир этишга уриңдилар".

Меросшунослик ҳам миллий истиқлол билан эгизак таваллуд топди, десак янглишмаймиз: мустақиллик эълон қилинган, кўшгина буюк аجدодларимизнинг юбилейлари ўтказилди. Хиванинг 2500 йиллик юбилеи ана шу меросшунослик бўйича муҳим тадбирлардан бири бўлди. Шу нуқтаи назардан ёндашсак, Хоразм Маъмун академиясининг қайта ташкил этилиши меросшуносликдаги янги бир қадам, дея оламиз. Меросшунослик — барча соҳаларга бирдек тегишли, муштарак.

Фармонда Хоразм Маъмун академияси таркибида тарих, археология фалсафа, тил ва адабиёт, биология йўналишлари бўйича илмий бўлинмалар ташкил этилиши кўрсатилган. Энди ана шу йўналишлар бўйича алоҳида — алоҳида, лекин мухтасар тўхталиб ўтамиз.

Тарих йўналиши бўйича. Табрик нутқида ифтихор билан шундай дейилади: "Ўзбек давлатчилигининг тамал тошлари бундан 2700 йил муқаддам айни Хоразм воҳасида қўйилган. Шу маънода, миллий давлатчилигимиз тарихи Миср, Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон, Эрон каби энг қадимий давлатлар тарихи билан бир қаторда туради. Хоразм тарихи ўзбек давлатчилигининг асоси, унинг қудрати ва қадимийлигининг тасдиғидир".

Келажаги буюк давлат қураётган эканмиз, давлатчилигимиз тарихини билишимиз ҳам қарз, ҳам фарз. Тарих ибрат мактаби, яъни ўтмишда йўл қўйилган нуқсонларни англамоқ ва уларни яна такрорлаб қўймасликка чорловчи, эҳтиёткорликка, сезгир ва ҳушёрликка, ташқи ва ички фитналарга учмасликка, миллий бирлик ва ҳамжиҳатликка ундовчи бир кўзгудир.

Биз қаламга олаётган даврда, яъни Маъмун академияси тузилган кезларда Шарқда учта буюк салтанат олдинма — кейин тарих саҳнасига кела бошлаган ва жаҳон

миқёсида етакчилик қилишга киришган палла эди. Булар салжуқийлар, ғазнавийлар ва хоразмшоҳларнинг салтанатлари эдики, буларнинг учаласининг ҳам асосчиси Хоразм мамлакатининг Янгикент шаҳрида туғилган Салжукбек ибн Дукак бобомиздир.

Бу ўринда сулолаларни тилга олишдан мақсадимиз шуки, Хоразм Маъмун академиясида хизмат қилаётган тарихчи олимларимиз ўтмишни ўрганишни сулолаларимиз тарихини ёзишдан бошласалар, бугунги китобхонларимиз учун айти мурда булар эди. Зотан, сулолалар тарихисиз давлатимиз, демакким, халқимиз тарихини ёзиб бўлмайди, деб ҳисоблаймиз. Нутқ матнида бу борада шундай сўзларни ўқиймиз: "Ватанимиз тарихида сиёсий жиҳатдан қудратли, иқтисодий фаровон салтанатлар бўлганига ва уларда илм, маданият — маърифат кенг ривож топганига бугун ҳеч ким шак келтира олмайди. Шу маънода, хоразмшоҳлардан Отсиз, Текиш, Эл Арслон, Султон Муҳаммад, Хива хонларидан Абулғозий Баҳодирхон, Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) ва бошқаларнинг фозил инсонлар, маърифатли ва етук сиймолар бўлганларини эслаб ўтишимиз жоиздир".

Юқорида номлари зикр этилган ва улар каби аждодларимизнинг "фозил инсонлар, маърифатли етук сиймолар" дейилиши ўринли, бу жуда юксак баҳо ва қадрлашдир. Маълумки, "Хоразмшоҳ" — Хоразмда ва унга қўшилган мамлакатларда ҳукмронлик қилган кишиларнинг унвони. Тўртта сулола вакилларига шундай унвон берилган. Булар Африғийлар (305—395), Маъмунийлар (395—1017), Олтинтош (1017—1034) ва Ануштагин (1097—1231) сулолаларидир. Уларнинг сўнгги вакили — Жалолиддин Мангуберди. Хива хонлигига 1512 йили асос солинган. Бу ўзбек давлати икки кичик танаффус билан 1920 йилгача яшаб келди. У 1873 йилнинг 12 августидан бошлаб Россия империясининг вассали бўлиб қолган эди.

Хоразмшоҳлар ва Хива хонлари сулолалари ҳақида ёзма манбалар кўп — у, бироқ ҳозирги ўзбек ўқувчиси учун махсус китоблар жуда кам. Бу ўринда атоқли озарбойжон олими — академик Зиё Буниётовнинг Озарбойжон Фанлар академияси Шарқшунослик институти томонидан нашрга тавсия қилинган ва 1986 йили Москвадаги "Наука" нашриётида чоп этилган "Государство Хоразмшахов — Ануштегинидов (1097 — 1231)" деган китобини эслаб ўтиш керак. Илмий теран ва холис ёзилган бу китобда Туркистон ва унга қўшни мамлакатларнинг деярли 140 йиллик тарихидан ҳикоя қилинади.

Хоразмшоҳлар давлати ҳам, Хива хонлиги ҳам ўзбек давлатлари эди. Нутқда "Ўзбек давлатчилигининг тамал тошлари бундан 2700 йил муқаддам айти Хоразм воҳасида қўйилган" дейилишига асос ана шунда. Хоразмшоҳлар давлати энг кучайган пайтларда бутун Туркистонни қамраган бўлса, Хива хонлиги эса Туркистоннинг муайян бир қисмидан иборат эди. Шунинг учун ҳам Хоразм тарихини яратишда масалага умумтуркистон нуқтаи назаридан қараб, Хоразм юртига Туркистоннинг узвий қисми сифатида, Хоразм элига ўзбек халқининг таркибий бўлаги сифатида ёндашмоқ зарур. Демак, яратилажак Хоразм тарихи бутун Туркистон, жумладан, Ўзбекистон тарихининг бир қисми бўлажак.

Қув ва айёр мустамлакачилар Туркистонни учга бўлиб, идора қилишларидан мақсадлари ҳам ягона Туркистон ғоясини уйғотмаслик, балки сўндириш эди. Шундай бир шароитда XX асрнинг бошларида зукко маърифатчиларимиз — Маҳмудхўжа Беҳбудий, Фитрат, Мунавварқори, Абдулла Авлоний ва бошқалар Туркистон атамасига қараганда Турон атамасини кўпроқ ишлатадилар, мақсадлари бўлакларга бўлиб юборилган Ватанимиз ва халқимизнинг бирлигини ифодалаш, ёдга солиш эди. Бир мисол: "Турон" газетаси, "Турон" театри, "Турон" кутубхонасига шундай исм берилгани бежиз эмас эди.

Археология йўналиши бўйича. Археология — қадимги моддий — маданий ёдгорликларга асосланган кишилиқ жамияти ўтмишини ўрганувчи фан, у қадимшунослик деб ҳам аталмоқда. Меҳнат қуроллари, қурол — яроғлар, турли хил безаклар, уй — рўзгор буюмлари ҳамда уй — жойлар, устахоналар, муҳофаа ва суғориш иншоотлари ва ўтмишга оид турли қазилмалар, эски конлар археологиянинг асосий материаллари бўлиб, уларни чуқур илмий ўрганиш натижасида ўтмишдаги кишилиқ жамиятлари ижтимоий — иқтисодий ривожланиш тарихининг умумий манзараси тикланади. Шу сабабли археология тарих фанининг бир тармоғи ҳисобланади. Инсониятнинг узок ўтмиши асосан археология маълумотлари асосида ўрганилади.

Ўзбекистонда археология фани нисбатан ёш соҳа. Тўғри, юртимизда азалдан халқимизнинг моддий ва маданий ёдгорликлари билан қизиқувчи, қадимги буюмларни тўпловчи кишилар бўлган. Бу ўринда Ақром полвон Асқаров, Мирза Абдулла Бухорий, Муҳаммад Вафо, Турди Мирғиёсовнинг исмларини тилга олиш мумкин. Лекин одатда қадимий буюмлар, зеб — зийнатлар саройларда — хазиналарда сақланган. Саройлар эса чоризм босқинида таланган, улардаги қадимги кўп яхши, нодир ва камёб нарсалар Москва ва Петербургга ташиб кетилган, айрим кишилар қўлидаги нарсалар ҳам турли йўللар билан тортиб олинган. Демак, Хоразм Маъмун академиясининг археолог олимлари ўз илмий ишларида ўлкамиздан ташқаридаги далилий ашёлардан ҳам фойдаланишларига тўғри келади.

Кейинги деярли бир аср давомида юртимизда ўтказилган археологик ва этнографик сафарларга, текшириш ишларига ғарбликлар ва рус олимлари раҳбарлик қилишган. Фақат 1966 йилга келиб, академик Яҳё Ғуломов археологик экспедицияларга раҳбарлик қила бошлади. Шундан кейин бу соҳада ишлар бирмунча кенгайди.

Археологик жиҳатдан текширилмаган жойларда хўжалиқ ташкилотлари ариқ чиқариш, бино қуриш, сув ҳавзалари — сунъий денгизлар қуриш, ер текислаш ва шу сингари пайтларда ер тагидаги баъзи моддий маданият ёдгорликлари йўқ бўлиб кетмаслиги учун археологларнинг ўша жойларда назорат қилиб туришларига археологик кузатиш дейилади. Шўролар замонида бу борада кўп пала — партишликларга йўл қўйилди. Масалан, зилзиладан кейин янги Тошкентни қуришда, чунончи Чилонзор массивини бунёд этишда археологик кузатишга етарли эътибор берилмади, турар — жой даҳаларининг лойиҳалари ўзбошимчалиқ билан тузилди. Чилонзор массивидаги бир неча қабристоннинг кўча ўртасида қолиши, ёки Фурқат кўчасидаги ер остида сақланиб келган XV асрга оид ҳаммом кавлаб ташланиб, ўрнига Беньков номидаги билим юрти биносининг қурилиши сабаби ана шундадир.

Ўйлаймизки, Хоразм Маъмун академиясининг археологик олимлари ўтмишда йўл қўйилган нуқсонлардан сабоқ чиқариб, археологик кузатишга жиддий эътибор беради ва қаттиқ назорат ўрнатади. Бунда археология картографияси (яъни тарихий картографиянинг махсус тармоғи — археология маълумотлари асосида турли хилдаги тарихий воқеа ва ҳодисаларни графика асосида картага тушириш) қўл келади.

Хоразм ўлкаси археология ёдгорликлари, яъни ер усти ва остида сақланиб келган қадимги иншоотлар ва буюмларга жуда бой. Бироқ Хоразм давлати энг гуллаган ва қудратли бўлган замонларда хоразмлик меъмор ва қурувчилар ҳозирги Туркменистон, Қозоғистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон, Озарбойжон, Арманистон, Гуржистон, Россия Федерациясининг Итил (Волга) бўйи ва Шимолий Кавказ ҳудудларида, Украинанинг Қрим Мухтор Республикасида ҳам жамоат бинолари — саройлар, масжидлар, мадрасалар бунёд

этганликларидан хабардормиз. Демак, Маъмун академиясининг археолог олимлари мавриди билан бу ўлкаларга ҳам археология экспедициялари уюштиришларига тўғри келади. Чунки бусиз хоразмшоҳлар давлатининг тарихини тўлиқ ёритиб бўлмайди.

Фалсафа йўналиши бўйича. Президент нутқида "Зардўштиларнинг муқаддас китоби "Авесто" ҳам айнан Хоразмда яратилгани"нинг эслатиб ўтилиши бежиз эмас, албатта.

Қомусий билим эгалари бўлмиш Хоразмий, Фарғоний, Беруний, Ибн Синолар айни пайтда буюк файласуф олимлар ҳам ҳисобланади. Улар ўрта аср илғор ижтимоий, фалсафий тафаккурини равнақ эттиришга катта ҳисса қўшдилар. Нажмиддин Кубро, Маҳмуд Замахшарий, Паҳлавон Маҳмуд, Баҳоуддин Валад, Жалолиддин Румийларнинг фалсафий қарашлари илғор ва ибратли. Буюк адиблар айни пайтда етук файласуф олимлар ҳам бўлишганини назардан четда қолдирмаслик лозим.

Тил ва адабиёт йўналиши бўйича. Кўҳна Урганч шаҳри хоразмшоҳлар пойтахти бўлиб турган пайтда бу ерда Абубакр Муҳаммад Хоразмий, Абусаид Набибий, Абул Ҳасан Маъмун, Абу Абдуллоҳ Тожир Вазир, Абу Муҳаммад Раккоший, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Абулқосим Зиргам каби таниқли шоирлар яшаб, ижод этишган. Қутб Хоразмий ўзбек мумтоз адабиёти ривожига муносиб ҳисса қўшганидан хабардормиз. Асли хоразмлик бўлган ёки ота – бобоси Хоразмга боғланадиган Сайфи Саройи, Паҳлавон Маҳмуд, Носириддин Рабғузий, Сулаймон Боқирғоний, Жалолиддин Румий ижодларидан озми – кўпми танишмиз. Мунис, Огаҳий, Аваз Ўтар ижодларини халқимиз анча яхши билади. Феруз ижоди энди – энди кенг ёйилмоқда. Хоразмлик мумтоз шоирлар ижодини ўрганиш ва оммалаштиришда академик Воҳид

Абдуллаев, аллома Субутой Долимовларнинг хизматлари таҳсинга лойиқ.

Бироқ бу борада қилинадиган ишлар ҳали бисёр. Хоразмнинг ўзига хос кўп асрлик адабий мактаби бор. "Хоразм адабий мактаби" деган китобга эҳтиёж сезилади. Хоразм Маъмун академиясининг адабиётшунос олимлари ишни шундай китобни ёзишдан бошласалар ҳамда хоразмлик ёзувчи ва шоирлар ижоди намуналаридан иборат бир баёз тузсалар хайрли иш бўлуради.

Ҳа, айтгандай, Мунис ва Огаҳийларнинг исми билан боғлиқ Хоразмнинг ўз таржимачилик мактаби бўлганини ҳам унутмаслик лозим. Бу ҳам адабий бисотимизни ва тилимизни бойитган. Хоразмнинг кўп асрлик насрий мактаби ҳам бор. Ўзбек насри ва ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва равнақида хоразмлик адиблар катта ҳисса қўшган. Хоразм шеvasини ва жой номларини ўрганиш олис ҳамда яқин тарихимиздаги ноаниқроқ нуқталарни ойдинлаштиришда асқотиши турган гап.

Биология йўналиши бўйича. Биология – ҳаёт, тирик табиат ҳақидаги фан. Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Синолар айни пайтда шу фанга ҳам асос солувчилардан ҳисобланади. Масалан, Ибн Синонинг "Тиб қонунлари" китоби жаҳон биологияси ва тиббиёти юксалишига катта таъсир кўрсатган. Буюк олим инсон вужудини ташқи муҳит билан боғлаб ўрганган. Одамнинг соғлом ва узоқ умр кечириши кўп жиҳатдан атрофини ўраган ташқи муҳит, сув ва ҳавога, остидаги тупроққа, устидаги осмоннинг мусаффо бўлишига, ҳайвонот ва наботот оламига боғлиқ, албатта. Сир эмас, шўро даврида ер ва сувдан хўжасизларча фойдаланиш оқибатида республикамизда, айниқса, Хоразм ва Оролбўйи минтақасида биологик жараёнларга катта путур етказилди. Замин шўрланди, Орол денгизи қурий бошлади, Амударё суви озайди ва илгаригидек мусаффо бўлмай қолди. Бу ҳолат аҳоли, биринчи навбатда болалар ва оналар

саломатлигига салбий таъсир кўрсатди. Мустақилликка эришилгач, бу ҳолатнинг олдини олиш, тузатиш ва бартараф этиш бўйича республика ҳукумати барча чора ва тадбирларни амалга оширмоқда. Хоразм Маъмун академияси таркибида алоҳида биология бўйича бўлинма ташкил этилгани ана шу ғамхўрликка бир далилдир.

Жаҳон цивилизацияси босқичларига назар ташлар эканмиз, нажот илму — урфон ва миллий истиқлолда эканига ишонч ҳосил қиламиз. Бу деган сўз шуки, мустақил бўлмаган халқнинг илм — фани равнақ топмайди, шунингдек, илм — фанини ривожлантириб бормаган миллат ҳам сиёсат саҳнасида ўзини кўрсатолмайди ва тарих зарварақларида қололмайди. Айтмоқчимизки, агарким миллий истиқлолга эришмаганимизда, ушбу Фармоннинг қабул қилинишини ҳатто тасаввур қилиш мумкин эмас эди.

Демак, бу Фармоннинг куртаги 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида эълон қилинган ўша тарихий қонунда. Масала моҳиятига ана шундай жиддий ва теран қарамоқ жоиз. Бинобарин, миллий истиқлолга эришмаганимизда инсоният тарихидаги илк академиялардан бири бўлмиш Маъмун академиясини қайта тузишни юқорида — давлат миқёсида ким ҳам эсларди, қуйидан эслагувчилар пайдо бўлса, ошкора ёки пинҳона тазйиқ, таъқиб, ҳаттоки, қатағонга учраши эҳтимолдан узоқ эмас эди. Чунки мезон "оға"нинг бўйи ва эни, ўлчови эди. "Оға" ҳар борада, жумладан, илму урфон тарихида ҳам ёши улугроқ бўлиб кўзга ташланиши керак эди...

Ушбу Фармоннинг биринчи бандида унинг мақсади аниқ қилиб белгиланган: Ўзбекистоннинг илмий салоҳиятини юксалтириш, унинг жаҳон илмий ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамлаш, минтақаларда фанни янада ривожлантириш ҳамда истеъдодли ва фидойи

олимларни ҳар томонлама қўллаб — қувватлаш, юқори интеллектуал муҳит яратишдаги миллий анъаналарни ривожлантириш, қадимда фан, маърифат ва маданият оламининг маркази ҳисобланган, одамзод тарихидаги илк академиялардан бўлмиш Хоразм академиясини қайтадан ташкил этишдир.

Республикамизнинг илмий салоҳиятини юксалтириш, унинг жаҳон илмий ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамлаш зарур. Чунки ягона сайёрада, бир бутун жаҳон ҳамжамиятида аъзо бўлиб яшар эканмиз, жаҳон илмий ҳамжамиятида ҳам ўз ўрнимиз бўлишини тақозо этади. Зотан, жаҳон илмий ҳамжамиятида ўз ўрни бор халқнинггина жаҳон миқёсидаги мавқеи, иззат — икромии бўлади. "Бекнинг ўрни бежоглиқ бўлади" деган ақида энди ортда қолиб кетди, эскирди, таомилдан тушди. Бундан буёғига илмий урфонда илғор бўлган халқнинг ўрни бежоглиқ бўлажак.

Энди эътиборингизни "минтақаларда фанни янада ривожлантириш" ифодасига қаратамиз. Кўнглида ягона Ватан туйғуси, умуммиллат тушунчаси ва манфаати устувор бўлган сиймоларгина пойтахт ва минтақалар равнақи учун бирдек қайғуради, бирдек ташвиш қилади. Минтақаларда ҳам фанни янада ривожлантириш одати бизга анъана, буюк аجدодларимиздан мерос бўлиб келаяпти. Бунга иккита мисол келтирамиз. Мирзо Улуғбек дорулсалтанати Самарқандда ва ўша вақтда вилоят шаҳарлари бўлмиш Бухоро ва Ғиждувонда мадрасалар қурдиради. Алишер Навоий ўзи қурдирган 157 иншоотнинг бирини тарихий Хуросон мамлакатининг олис вилоятлардан бирининг маркази бўлган Марв шаҳрида бино қилдирган. Бу ҳозирги кунгача сақланиб келаятган Низомия мадрасаси эди.

Президент Ислам Каримовнинг биз тилга олган Фармонида қайд этилган минтақаларда фанни янада ривожлантириш тадбирлари истиқлолга эришилган

дастлабки йилларданоқ бошлаб юборилган эди. Бунга Қорақалпоғистон Республикаси, деярли барча вилоятлар марказларида университетлар очилганини мисол қилиб келтириш мумкин. Илгари эса фақат Тошкент ва Самарқанддагина университетлар мавжуд бўлиб, улардан бири Самарқанд республика пойтахти бўлиб турган 20 — йилларда ташкил этилган эди. Шўро даврида олий ўқув юртлари, асосан, пойтахт Тошкентда жойлашганди, илм — фан аҳли ҳам асосан Тошкентда фаолият кўрсатарди. Фундаментал илм — фан билан шуғулланувчи илмий — текшириш институтларининг деярли ҳаммаси Тошкентда эди. Ваҳолонки, тараққий этган мамлакатларда барча минтақаларда фан ривожланишига бирдек эътибор берилади. Масалан, АҚШ, Олмония, Франция, Италия, Англия, Япония каби давлатларда ҳудди шундай. Республикамизда ҳам шундай оқилона йўлдан борилмоқда. Ушбу Фармон бу борадаги янги бир дадил ва тарихий қадам ҳамда Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни амалга оширишга қаратилган бир тадбир ҳисобланади.

Демак, Ўзбекистоннинг илмий салоҳиятини юксалтириш, унинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамлаш иши олдиндан ўйланган ва англаб етилган, дунё андозаларига хос ва миллий анъаналаримизга мос, изчил ва узлуксиз фанний сиёсат, десак янглишмаймиз. Фармонда истеъдодли ва фидойи олимларни ҳар томонлама қўллаб — қувватлаш, юқори интеллектуал муҳит яратишдаги миллий анъаналарни ривожлантириш вазифалардан бири сифатида таъкидланишининг боиси ана шунда.

Халқимизда минг йиллар давомида синалган, тарих тажрибасидан ўтган бир удум бор. Шу удумнинг моҳиятини кўрсатиш учун бир — икки оддий мисол келтирамиз. Масалан, қаровсизлик, эгасизлик, эскириши туфайли ёки шу каби бошқа бир сабаб билан иморатга путур етса ёки у нураса, янги иморатни бошқа бир жойга

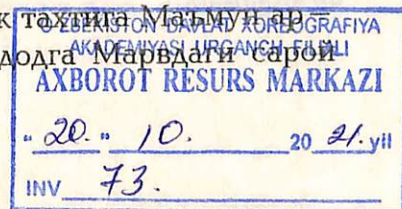
эмас, эскисининг айна ўрнида қурилган. Саройлар, масжиду мадрасалар ва шу каби жамоат бинолари ҳам шундай бунёд этилган. Ўн марталаб қайта тикланган масжидларни биламиз. Бухоро Арки кейинги етти ярим аср ичида худди шу ўринда уч марта қайта бино қилинганидан хабардормиз. Асли VI асрдан буён шу тепалиқда сарой бўлган. Чоризм маъмурлари Туркистон ўлкасида суриштириб — нетиб ўтирмай дуч келган жойга қурдирган қанчалаб қишлоқ ва шаҳарчаларни сув суриб, сел олиб кетганидан, улар кўчки остида қолганини ҳам биламиз.

Қайта тиклаш авлоднинг аجدод олдидаги бурчи, арвоҳ хотираси, замонавий ибора билан айтганда, инсонлик шарафидир.

Маъмун академияси бутун ислом дунёсида шу типдаги иккинчи академия эди. Биринчи академия Бағдодда тузилган бўлса — да, лекин унинг асосий илмий кучлари — асли туркистонлик олимлардан ташкил топган эди. Бунини қарангки, иккала академияни ҳам ташаббускорлари адаш, яъни исмлари Маъмун эди. Бир — халифа Маъмун, иккинчиси хоразмшоҳ — Маъмун.

Машҳур Бағдод халифаси, яъни араб халифалигининг бош ҳукмдори Ҳорун ар — Рашид мамлакатнинг Хуросон ноиблигига ўз ўғли Маъмун ар — Рашидни тайинлайди. Илм — фан ҳомийси сифатида донг қозонган Маъмун ноибликнинг маркази бўлмиш Марв шаҳрига атроф ўлкалар, жумладан, Хоразм, Фарғона, Шош, Фороб (Шошнинг шимолида) ва бошқа вилоятлардан олимларни тўплаб, ўз саройида уларнинг илмий ишларига шароит яратиб беради. У ёшлигидан турли илмлардан хабардор бўлган. Унинг саройида Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий Мажусий, Ҳабаш Ҳосиб, Аҳмад Фаргоний каби туронлик машҳур олимлар фаолият кўрсатишган.

Милодий 813 йили халифалик тахтига Маъмун халфа Рашид ўтиради ва ўзи билан Бағдодга Марвадаги сарой

олимларини ҳам олиб келади. Муттасил 20 йил, яъни 813 йилдан 833 йилгача давлатни бошқаради, илм — фан равнақиға зўр эътибор беради. Барча етук олимларни "Байт ул — ҳикма"га ("Донолар уйига")га — "Маъмун академияси"га уюштиради. Илгари эълон қилган китоб ва мақолаларимизда шундай деб ёзган эдик. Умуман олганда, бу фикр тўғри. Лекин ўрганиб чиқилган кейинги маълумотларга қараганда, бу фикрга аниқликлар киритилиши, қўшимчалар қўшилиши керак экан. Гап — асосий мавзуимиз ўзбек давлатчилиги ва бунёдкорлиги тарихи ҳақида бораётган экан, ўзимизга аён бўлиб қолган қизиқарли далил ва маълумотларни китобхонлар билан баҳам кўриш ниятида кичик тарихий чекинишлар қилишни лозим топдик, зеро киши билган нарсасини ошкор қилмаслик инсофдан бўлмас, деб ўйлаймиз.

Биринчи тарихий чекиниш. Аслида гап бундай экан. Маълумки, Араб халифалиги (пойтахти Бағдод шаҳри бўлган йилларда Бағдод халифалиги деб аталган) Арабистондан ташқаридаги халифаликка тегишли ҳудудларни, жумладан, Жанубий Туркистон — Хуросонни ўз ноиблари, яъни вассаллари орқали идора қилган. Шулардан бири тоҳирийларнинг сиёсий — маъмурий бирлиги расман халифаликка тобе, амалда эса анча мустақил давлат эди, унга Тоҳир ибн Ҳусайн асос солган. У милодий 775 — 776 йили Ҳиротда туғилган.

Хўш, ўша замонларда Ҳирот шаҳрида, умуман эса ҳозирги Эроннинг шимоли — шарқий ўлкаларида, ҳозирги Покистоннинг ҳозирги Эрон билан чегарадош вилоятларида, ҳозирги Афғонистонда, ҳозирги Ҳиндистоннинг шимолий ҳудудлари ва Тибетда қайси халқлар ёки халқ яшаган эди, кимлар бу ўлкаларни бошқарган эди, буларни аниқласак, ўтмиш давлатчилигимиз тарихига доир кўп нуқталар янада аниқлашади.

"Авесто"да Франграсиён деган шахс туркларнинг (китобда бу сўз тур шаклида ишлатилган, Турон атамаси шундан келиб чиққан) подшоҳи деб тилга олинади. Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома" дostonида "Авесто"даги Франграсиён исми Афросиёб шаклини олган. Бу исм эса туркларнинг энг қадимги ҳоқонларидан бири Алп Эр Тўнганинг форсчалаштирилган отидир. Бу ҳақда Абу Райҳон Беруний "Осор ал — боқия", "Қонуни Масъудий" ва бошқа асарларида сўзлаб ўтади. Демак, Алп Эр Тўнга турк ҳоқони эканлиги ва у "Авесто"да қадимги форсча исм ёки лақаб билан Франграсиён деб аталган.

Беруний "Осор ал — боқия" асарида энг қадимги Хоразмнинг аҳолиси ҳақида бундай ёзади: "Улар (хоразмликлар) Хоразмга одамлар жойлаша бошлаганидан (яъни аҳолининг ўтроқлашуvidан) тарих олар эдилар, бу Искандардан тўққиз юз саксон йил илгари бўлган эди".

Қуйидаги далиллар Турон, Туркистоннинг қадимдаги тарихий ҳудудлари, халқимиз давлатчилиги тарихи кўламини аниқлашда, айтиқса, аҳамиятли. Беруний "Қонуни Масъудий" асарида ёзишча, исломдан олдин, яъни VII аср бошларида Кобул шоҳлари турклардан бўлган. Араблар мусулмончилиқни ёйиш учун келганларида VII аср ўрталарида Сеистон (ҳозирги Эроннинг ҳозирги Покистонга чегарадош) вилоятида туркларга дуч келади. Демак, ҳозирги Эроннинг шимолий ва шарқий ҳудудларида камида милодий эранинг бошларидан бошлаб турклар яшаган.

Тоҳир ибн Ҳусайн туғилган Ҳирот шу юртнинг марказий шаҳарларидан бири эди. Бу шаҳарда улуг ўзбек шоири Алишер Навоий таваллуд топгани ёки бўлмаса XV аср биринчи ярмидаги мумтоз адабиётимизнинг атоқли сиймоларидан Мавлоно Лутфий, Мавлоно Отойиларнинг шу заминда дунёга келганликлари ҳам бежиз эмас, албатта.

Халифа Ҳорун ар — Рашид (786 — 809) ҳукмдорлиги даврида, араб тарихчиларининг ифодаси билан айтганда,

Хуросон ва Мовароуннаҳр Бағдод халифалиги таркибидаги бир сиёсий — маъмурий бирлик ҳисобланарди. Маъмурий маркази асосан Марв шаҳри ҳисобланган бу ноибликни унинг ўғли Маъмун бошқаради. Халифа Ҳорун ар — Рашид 809 йили касалликка чалиниб вафот этади. Унинг тахтини катта ўғли Амин эгаллайди — да, укаси Маъмунни ҳокимиятдан бутунлай четлаштириш учун унинг устига катта қўшин юборади. Маъмун ҳам бунга жавобан катта қўшин тузади ва унга Тоҳир ибн Ҳусайнни бошлиқ этиб тайинлайди. Рай шаҳри яқинида бўлган жангда Тоҳир ибн Ҳусайн голиб чиқади, ал — Амин ҳам ўлдирилади ва Бағдод ҳам қўлга киритилади. Бу воқеа 813 йили юз беради. Шу тариқа ҳиротлик Тоҳир ибн Ҳусайн бошчилигидаги қўшин қозонган ғалаба туфайли Маъмун халифалик ҳокимияти тепасига келади. Лекин у дарҳол Бағдодга етиб бормади. Бағдод тахтига ҳам ўтирмай туради. У Тоҳир ибн Ҳусайнни Ироқ (у пайтларда бу ҳудуд Жазира деб аталарди) ҳокими ва Бағдод ҳарбий қўшининининг бошлиғи этиб тайинлайди, бутун халифаликни эса 819 йилгача, яъни 6 йил давомида Марв шаҳридан туриб бошқаради. Маъмун ҳаммаси бўлиб Марв шаҳрида ўн йил яшаган. Шу даврда унинг саройига Туркистоннинг турли вилоятларидан тўпланган олимлар гуруҳи кейинчалик Бағдодда тузилган "Байтул ул — ҳикма"нинг негизини ташкил этади. Бу билан айтмоқчимизки, ўша машҳур Бағдод академиясига ҳам юртимизда — Туркистон заминида асос солинган.

Халифаликнинг марказий қисми бўлмиш Ироқда Тоҳир ибн Ҳусайн томонидан барқарорлик ўрнатилгач, Маъмун 819 йили Бағдод тахтига бориб ўтиради. Халифалик олдидаги буюк хизматлари эвазига Тоҳир ибн Ҳусайнни 821 йили ўзининг Хуросондаги ноиби этиб тайинлайди. Шу тариқа тоҳирийлар давлати вужудга келади. Бу давлат халифаликка тобе бўлган, жума

намозларида халифа исми хутбага қўшиб ўқилган, пул ҳам халифа номидан зарб этилган, йиғилган солиқнинг бир қисми халифалик хазинасига юборилган. Тоҳирийлар вассал давлати то 873 йилгача давом этган. Пойтахти аввал Марв шаҳри бўлган, Абдуллоҳ ибн Тоҳир даврида пойтахт Нишопурга кўчирилган.

Юқорида айтилганлардан кўринадики, халифа Маъмун академиясининг тузилиши ва унинг фаолиятида буюк олимларимиз асосий ўрин туттишлари билан бирга Маъмун ибн Ҳорун ар — Рашиднинг ҳокимият тепасига келишида, халифалик марказида барқарорликни ўрнатишда, илм — фан равнақи учун тинч шароитни яратишда ҳиротлик буюк аждодимиз лашкарбоши Тоҳир ибн Ҳусайннинг ҳам маълум улуши бор. Ушбу тарихий чекинишдан мақсадимиз ҳам давлатчилигимиз тарихига доир шу гапни айтиш эди.

Иккинчи тарихий чекиниш. Ўтмишимизда ўзига хос из қолдирган сулолалардан бири сомонийлардир. Тарихчи олимларимиз, шу жумладан, Азамат Зиёнинг маълумотида кўра, Сомонийлар давлатига келиб чиқиши бўйича Фарғона водийсидан бўлган Исмоил Сомоний асос солган, бу давлат ҳам мақоми бўйича вассал — ноиблик эди. Сомонийлар 873 йилгача Хуросон ноиблари бўлмиш тоҳирийларга итоат этарди. 873 йили тоҳирийлар ҳокимиятдан кетади. Бағдод халифаси Мўътаид (870 — 892) 875 йили Наср I Сомонийни Мовароуннаҳр ноиби қилиб тайинлайди. Шу тариқа сомонийларнинг халифаликка тобе, унинг таркибидиги расман вассал давлати вужудга келади ва у 999 йилгача давом этади. Сомонийларнинг суянчиғи жанговор туркий қўшинлар эди. Шу қўшиннинг жуда салоҳиятли лашкар — бошиларидан бири Алптегин эди. У ҳақда давлат арбоби ва тарихчи Низомулмулк ўзининг "Сиёсатнома" асарида ёзадики, Алптегин сомонийларни олти йил ҳимоя қилиб келган, сомонийлар мулки — бир тана, Алптегин бу

и бўлган. Ўша вақтда Алптегин итоатида
глиқ лашкар бор эди, истаса юз минг
ўз қўлига оларди. Хуросон, Хоразм, Нимроз
эди. Бухоро тахтини Алптегинга тақдим
лишганда, у бу таклифни қабул қилмайди,
ликни аъло кўради. Фаламис — ларнинг
айли сомонийлар билан Алптегин ўртасида
ик, ўзаро ишончсизлик юз беради. Оқибатда
авлати инқирозга учрайди ва қорахонийлар
иб олинади.

и вафотидан кейин унинг ишини яна бир
карбоши Сабуктегин давом эттиради.
афотидан кейин унинг ўрнига ўғли Султон
ди ва у Маҳмуд Ғазнавий исми билан тарихда
диради.

да келтирилган тарихий чекинишдан шундай
иш мумкинки, сиёсий ва ҳарбий ҳокимият
и яқдил бўлганларида, мамлакат кучли, илм —
учун шароит етарли бўлади. Ана шундай
аврда Бухорода Абу Али ибн Сино каби улур
из таҳсил олиш имкониятига эга
Улар кейинчалик хоразмшоҳ Маъмун
и, Султон Маҳмуд ғазнавий саройида ва бошқа
аргоҳларида самарали фаолият кўрсатган.
— фан равнақи учун ҳам тинчлик керак экан.
икоямизни Бағдод томонга кўчираемиз. "Байт
а кўплаб олимлар, таржимонлар, хаттотлар
ади. Олимлар илмий тадқиқот билан
ар, таржимонлар сурёний, қибтий, санскрит,
ва бошқа қадимий тилларда ёзилган ноёб
рабчага таржима қиларди, хаттотлар эса
қўлёзма нусхаларини кўпайтиради. Шуниси
оворки, бу таржима асарларнинг, биринчи
онча ва лотинча китобларнинг асл нусхалари
з берган инкивизация оқибатида ёндириб,

йўқотиб ю
Овропаликл
аъзолари т
арабчадан
меросларин
ҳам, кейинг
жаҳон циви
олимларини
ва астроном
шу жумлад
минтақалар
маданияти
Бу эса мате
Йилнинг қа
миқдорини
яъни астро
иншоотлари
ривожини
деҳқончил
астрономия
фанлар қа
берилган.
астрономлар

Бағдод
Муҳаммад
Фарғоний,
аждодларим
йўқотмайд
буюк матем
(баъзи манб
мелодий 850
этилгач, ав
(813—833), с
саройларида
тадқиқот и

Буюк ватандошимиз ўз мавқеига бўйича олимларга етакчилик қилган бўлса — да, ҳозирги тушунчага кўра Маъмун академиясига раислик (президентлик) қилгани ҳақида расмий маълумот учрамайди, бироқ ушбу академиянинг кутубхонасига мудирлик қилгани аниқ. Халифа Маъмун ва Восиқ халифалик қилган даврларда китоб йиғиш учун Хоразмий бошчилигида учта сафар амалга оширилади.

Буларнинг биринчиси 830 йил атрофида ғарбий Ҳиндистонга уюштирилади. Хоразмий бу сафаридан ҳинд рақами ва ҳисоблаш қоида­сига доир маълумотларни олиб келади, уларни ўзининг арифметик асарида акс эттиради, ҳисоб — китоб бобида қулайлик яратади. Ҳозир бутун дунёда қўлланилаётган ҳисоб рақамлари "I"дан "9"гача ҳамда "0" ана ўша даврдан бошлаб кенг муомалага киради. Бу буюк аждодларимизнинг улуғ хизматларидан бири ҳисобланади.

Хоразмий бошчилигидаги иккинчи экспедиция Рум (Византия) мамлакатига юборилган. Бу гуруҳ Эфес шаҳри яқинидаги ғор билан боғлиқ бўлган "Асҳоб ул — Қаҳф" ҳақидаги ривоятни аниқлаш учун халифа томонидан юборилган эди. Маълумки, "Қуръон"и каримнинг 18 — сураси "Қаҳф" деб аталади. Бу сура 110 оятдан иборат. Сурада кишиларнинг Тангри таолога бўлган иймон — эътиқодини мустаҳкамлаш учун энг гўзал ибратли қиссаларидан учтаси сўйлаб берилади. Улардан биринчиси "Асҳоб ул — Қаҳф" қиссаси бўлиб, унда золим ҳоким истибдодидан дину иймонларини сақлаб қолиш учун ўз жонларини фидо қилган йигитларнинг бир қаҳфга — ғорга паноҳ тортиб кириши, у жойда уч юз йил қолиб кетишгани ҳақида ҳикоя қилинади. "Қуръон"и каримда тилга олинган ана шу ғорни аниқлаш ва ўрганиш ишига буюк аждодимиз раҳбарлик қилади, олимлик ва мусулмонлик бурчини бажаради.

Буни алоҳида таъкидлашимиздан мақсад шуки, совет даврида Хоразмий ҳақида нашр қилинган катта — кичик

деярли барча китобларда "Унинг асарлари дунёвий фанларнинг ислом фанидан мустақил ривожланишига йўл очди. Хоразмийнинг фан соҳасидаги ютуқлари ўрта асрларда ҳукмронлик қилган дин ва схоластик — идеалистик фалсафага қаттиқ зарба беради, ислом динининг табиат тўғрисидаги уйдирма ёлгон даъволарини фош этди" қабилида нотўғри фикр билдирилган. Ваҳолонки, Хоразмий ўз замонасининг етук фарзанди, бунинг устига ўша даврда бутун ислом дунёсининг маркази бўлган Бағдодда, амир ал — мўъминун халифа саройида фаолият кўрсатган. Умуман олганда, олим фалончини ёки фалон нарсани фош қиламан, деган фикрда бўлмайди, у илм билан шуғулланади, кашфиёт яратади.

Хоразмий бошчилигидаги учинчи эспедиция Хазарияга — Итил, яъни Волга дарёсининг қуйи оқими, Каспий денгизининг шимолий ва шимоли — ғарбий қирғоқлари ҳудудларини эгаллаган мамлакатга уюштирилади. Мазкур экспедициядан мақсад Хазарияни илмий ўрганиш билан бирга бу ўлка халқлари ўртасида ислом динини ёйиш эди.

Хоразмий Бағдоднинг Қутраббул маҳалласида яшайди. Шаммосия маҳалласида жойлашган расадхонасида Яҳё ибн Абу Мансур билан бирга астрономик кузатишлар олиб боради. Бу расадхонада Птолемейдан сўнг Қуёшнинг энг катта оғиши ўлчанади.

Шарқ ва ғарб олимларининг ёзишларича, Хоразмийнинг "Алгоритмий ал — Хоразмий ҳинд ҳисоби ҳақида", "Астрономия санъатига кириш", "Ал — китоб ал — мухтасар фи ҳисоб ал — жабр вал — муқобала" (қисқача исми "Ал — жабр" — "Алгебра"), "Зижи ал — Хоразмий", "Устублоб ёрдамида азимутни аниқлаш", "Китоб ар — руҳома", "Тарих китоби", "Яҳудийларнинг эралари ва байрамлари ҳақида рисола", "Китоб сурат ал — ард", "Ернинг сурати", "Устурлобларни амалда қўллаш ҳақида китоб"лари бизгача етиб келган ҳамда инглиз, лотин,

олмон, рус, фаранг ва бошқа тилларга таржима қилинган, уларга шарҳ ва изоҳлар битилган.

Хоразмий алгебранинг отаси ҳисобланади. Ҳозирги замон ҳисоблаш математикасининг асосий атамаси — "алгоритм" ("алгорифм") аслида Хоразмий исмининг лотинча ёзилиши ва талаффуз қилинишидан келиб чиққан. Буюк аждодимиз ғарб олимларидан 800 йилча аввал кўп илдишли тенгламаларни ечиш усуллари, синус, косинус, тангенс қоидаларини кашф этиб, муомалага киритган. Бу кашфиёт вужудга келишининг қизиқарли тарихи бор. Шу ҳақда бир шингил айтиб ўтамиз.

Маълумки, VIII асрнинг охири ва IX асрнинг бошларида фикҳ илми — ислом ҳуқуқшунослиги ниҳоятда равнақ топди. Бунда ҳам буюк аждодларимизнинг ҳиссалари катта. Ҳуқуқшунослик соҳалари, жумладан, мулкӣ ҳуқуқ ва мерос ҳуқуқи ишлаб чиқилади. Лекин назарий билимни турмушга жорий қилишда, яъни меросни ворислар ўртасида қандай қилиб тақсимлашда қийинчиликка дуч келинади. Халифа Маъмун ибн Ҳорун ар — Рашид бу муаммони ҳал этишни Хоразмийга топширади. Буюк аждодимиз шу муаммо устида ишлайди — "ал — жабр" — "алгебра"ни яратиб, мушкулотни бартараф қилади. Дастлаб меросни тақсимлаш зарурати туфайли вужудга келган бу фан кейинчалик оламшумул аҳамият касб этади. Нажот илму урфонда дейилишининг боиси ҳам ана шунда.

Хоразмий "Ал — жабр вал — муқобала" асарида олимларни уларнинг ишлари табиати бўйича уч гуруҳга бўлади: 1. Ўзларигача қилинмаган ишларни қилиб, уни келажак авлодга қолдириб, ўзгалардан ўзиб кетадиганлар. 2. Ўтмишда ўтган олимлар меҳнатларини шарҳлаб берадиган ва бу билан қийинчиликларни енгиллаштирадиган, қулфларни очадиган, йўлларни ёритадиган, шу тариқа тушунишни осонлаштирадиганлар. 3. Баъзи китоблардаги нуқсонларни топадиган ва узилганларни улайдиганлар.

Шу тоифалаш бўйича Хоразмийнинг ўзини "Алгебра" асосчиси сифатида биринчи гуруҳга, арифметика соҳасидаги илмий фаолияти билан иккинчи гуруҳга киритиш мумкин. Хоразмийнинг иккинчи математик асари — "Алгоритмий" ал — Хоразмий ҳинд ҳисоби ҳақида" ("Ҳисоб ал — ҳинд") китоби ҳам тарихда жуда муҳим аҳамият касб этган ва ҳамон шундай. Чунки то Ер юзида ҳисоб — китоб бўлар экан, унинг аҳамияти заррача пасаймайди. Асар ўнлик тизим рақамлари, яъни 0,1,2,3,4,5,6,7,8,9га бағишланган. Хоразмий Ҳиндистонда муомалада бўлган бу рақамларни соддалаштирди ва биринчи бор араб тилида баён этди. Бу тизим ёйилгунга қадар анча қўпол ва ноқулай бўлган хилма — хил санок усулларидан фойдаланилар эди. Ўнлик тизимининг кашф этилиши санок бобида чинакам инқилоб бўлди. Мазкур тизимнинг қулайлиги шундаки, 1 дан 9 гача бўлган рақамлардан фойдаланиб ва "0" (ноль) ёрдамида энг катта сонларни аниқ ёзиш мумкин. Бу санок усули X асрдан бошлаб араб рақамлари исми билан аввал Европага, кейин бутун жаҳонга ёйилган.

Хоразмийнинг "Китоб сурат ал — ард" деган жуғрофияга оид асарида 637 та муҳим жой, 209 та тоғнинг жуғрофий тафсилоти берилган, дарёлар, денгизлар ва океанлар ҳавзасининг шакли, уларда жойлашган ороллarning муҳим координатлари билан баён қилинган.

Милодий 827 йили Хоразмий раҳбарлигида Ер куррасининг катталигини аниқлаш мақсадида Ер меридианининг бир градуси ўлчаб чиқилди. Меридиан градуси узунлиги ўрта ҳисобда 112 километрга тенг қилиб олинган. Бу натижа аниқ эканини ҳозирги илм ҳам тасдиқлайди.

Хоразмий, ҳатто, мусиқага оид рисола ёзгани ҳақида ҳам маълумот этиб келган. Ҳа, у қомусий билимлар эгаси бўлган. Буюк аждодимиз ҳақида бирмунча тўхтаб ўтишдан мақсадимиз Бағдоддаги Маъмун академиясининг оламшумул шухрат қозонишида Хоразмий ва унинг

сафдошлари бўлмиш туронлик, туркистонлик, жумладан, хоразмлик олимларнинг бемисл хизматларини бир эслатиб ўтиш эди.

Маълумки, тарихда араб маданияти ёки ислом маданияти деб аталган цивилизацияда бутунги туркий халқларга мансуб олимларнинг ҳам улкан ҳиссалари бўлгани каби Араб халифаликларида туркий қавмларга мансуб давлат ва ҳарбий арбоблар муҳим ўрин эгаллаган. Кўпинча лашкарбошилар, сарой гвардиячилари туркий халққа мансуб кишилар бўлишган. Улар вақти келиб аввал ҳарбий ҳокимиятни, кейин эса сиёсий ҳокимиятни ҳам қўлга киритишган. Шу тариқа салжуқийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳларнинг буюк давлатлари — салтанатлари вужудга келган. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, илму урфоннинг равнақ топиши учун қудратли давлат ҳокимияти, ривожланган иқтисод, албаттаки, илм ва ижод аҳлига ҳомийлик қилувчи давлат бошлиғи керак. Салжуқий, ғазнавий ва хоразмшоҳ сулолаларига мансуб султонларнинг аксарияти илму фан, адабиёт ва санъат, маданият равнақига давлат миқёсида ҳомийлик қилишгани ҳақида ибратли тарихий маълумотларга эгамиз. Рисоламизда асосий сўз Хоразм ҳақида бораётгани сабабли тилга олинган сулолалардан бири — хоразмшоҳлар тўғрисида қисқача тўхтаб ўтиш билан чекланамиз.

Айниқса, хоразмшоҳ Маъмун ва хоразмшоҳ Маъмун II ибн Маъмун замонида Хоразм давлатининг қудрати янада ошади. Мамлакат пойтахти Урганч йирик фан ва маданият марказига айланади. Маъмун академияси очилади, унда Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саид Масиҳий, Абу Наср ибн Ироқ, Абулхайр, Ибн Мискавайх, Абу Бакр Муҳаммад Хоразмий, Абу Саид Шабибий, Абулҳасан Маъмун ва бошқа йирик олим, шоир, адиб, таржимонлар фаолият кўрсатади. Булар орасида ҳозирги замондошларимизга энг кўп маълуми машҳур бўлганлари Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн

Синодир десак янглишмаймиз. Берунийнинг қомусчи олим бўлганини, Ер куррасининг шарқий палласи мавжуд экан, ғарбий палласи ҳам бўлиши шарт эканини назарда тутиб, илк бор Америка қитъасини назарий кашф этганини яхши биламиз. Ибн Синонинг мумтоз "Тиб қонунлари" кўп жилдлик асари билан танишмиз, унга "Шайх ул — раис" унвони берилганидан ҳам хабардормиз. Бироқ юқорида тилга олинган ва бу рўйхатда исмлари ёзилмаган бошқа олимларнинг фаолияти кам ўрганилган, илмий мероси ҳали оммалашмаган.

Демак, Президент Фармонида таъкидлаб ўтилганидек, қайтадан ташкил этилган Хоразм Маъмун академиясининг асосий илмий ва ташкилий вазифаларидан бири қадимги миллий илм — фан соҳасидаги бой меросни ҳар томонлама ўрганиб, таҳлил қилишдан иборат. Шу ўринда бир ривоятнома ҳақиқатни, бундан минг йил аввал амалга оширилган илмий ва жисмоний жасоратни тилга олиб ўтамиз. Ҳозирги кунда "Биринчи космонавт ким бўлган?" деб сўранг, ҳамма дарҳол "Юрий Гагарин" деб жавоб беради. Атоқли олим, шоир ва драматург Мақсуд Шайхзода олтмишинчи йилларнинг ўрталарида Беруний ҳақида янги асар ёзиш учун манбалар кўраётиб, Форобий, Берунийларга замондош Исмоил Жавҳарий номли аجدодимизнинг ўзи ясаган қанотлар билан парвоз қилгани ҳақидаги маълумотни учратиб қолади ва шеърӣ асарида халқимиз тилидан сўзлаб, бу ҳақда "Жавҳарий фарзандим самога учганди" деган мисрани фахр билан қўшиб ўтади. Маълум сабабларга кўра, балки халқимизнинг миллий ғурури кучайишига таъсир этишидан чўчиб, балки Юрий Гагариннинг шуҳратига "соя" солиши мумкин, деган ўйга бориб, бу сатрнинг босилишига рухсат берилмайди. Шу тариқа Исмоил Жавҳарийнинг илми ва жасорати кенг жамоатчиликка маълум бўлмай қолаверади.

Яқинда туркиялик олим, профессор Усмон Туроннинг "Туркий халқлар мафкураси" китобида

"Исмоил Жавҳарий ўзи ясаган қанотлар билан учиб
машқ қилаётиб йиқилади ва шу жароҳати таъсирида
оғриб вафот этади" деган сатрларни учратдик. Суҳбатда
бу далилни ўзбек олими профессор Омонулла Файзуллаев
ҳам тасдиқлади. Демак, Жавҳарийдек буюк
аждодларимизнинг бой меросини ҳар томонлама ўрганиш
ва кенг оммага маълум қилиш эндиги вазифаларимиздан
бири. Бу борада иш бошлаб юборилди, десак бўлади. Қадим
Фороб шаҳрида 940 йилда туғилиб, 1008 йилда вафот этган,
тўлиқ исми Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммод Форобий бўлган
бу буюк аждодимиз ҳақида "Ўзбекистон Миллий
энциклопедияси"нинг 3-жилдида илмий мақола берилди.
(Бу олимнинг тўлиқ исми шундайдир).

Хоразм Маъмун академиясида тарих, археология,
фалсафа, тил ва адабиёт, биология ва биотехнология
соҳаларида фундаментал изланишларни олиб борилмоқда.
Бу — бутунги қамров. Келгусида соҳалар кўпайиб, улар
ёнига математика, астрономия фанлари ҳам қўшилса ажаб
эмас. Зеро, Хоразм жаҳонга буюк математик ва
астрономларни етиштириб берган ўлка ҳисобланади.

Фармонда Хоразм Маъмун академиясининг
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг
минтақавий бўлими, яъни Хива шаҳрида тузилган бу
замонавий "Байт ул-ҳикма" олдига катта ва муҳим
вазифалар, жумладан, илм-фан соҳасидаги қадимги улут
мерос асосларида юқори интеллектуал муҳитни
яратишдаги бой анъаналарни тиклаш ва ривожлантириш,
ёш илмдор олимларни излаб топиш, уларни академия
фаолиятига жалб этиш ва илмий ижодларининг
самарадорлигини юксалтириш, замонавий илмий
мактаблар яратиш ва фан ютуқларини амалиётга татбиқ
этиш, минтақада илм-фан билан боғлиқ барча ишларни
замон талаблари даражасида мувофиқлаштириб, олий
малакали ва илмий-педагогик кадрларни тайёрлаш,
шунингдек, Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни

амалга оширишда фаол иштирок этиш, узлуксиз таълим
тизими ва фан ўртасидаги узвий, ўзаро манфаатли
алоқаларни ўрнатиш, академик лицейларда илмий-
педагогик фаолиятни юқори савияда олиб бориш каби
юмушлар қўйилди. Бу илм марказида халқаро илмий
ҳамкорликни ривожлантиришга алоҳида урғу берилган.
Шу ўринда Берунийнинг фан тарихига умумбашарий
бирлик нуқтаи назаридан ёндашиш, илм-фан ютуқлари
билан бошқа халқ олимларини ҳам таништириш
лозимлиги ҳақидаги фикрларини эслаб ўтишни жоиз деб
биламыз.

Хоразм Маъмун академиясининг айна Хива шаҳрида
қайта ташкил этилиши жуда ўринли, тарихан ва мантиқан
асосли. Президент Ислам Каримов табрик сўзида Хива
шаҳрининг халқимиз, Ватанимиз, давлатчилигимиз
тарихида тутган ўрни ва аҳамиятига юксак баҳо берди:
"Ўтмиши шарафли, бугуни саодатли, келажаги абадий
шаҳар — миллатимизнинг ифтихори бўлмиш гўзал
Хивамиз дунё тургунча турсин!"

Чиндан ҳам, халқимиз жаҳон халқлари ўртасида
биринчилардан бўлиб, туркий тилли халқлар орасида
биринчи бўлиб ўтроқлашиб, хўжалик юритишнинг барча
соҳаларида бўлганидек, суғорма деҳқончиликда ҳам
миришкорлик қилиб, бир-биридан гўзал ва обод юзлаб
шаҳарлар қуриб, шаҳар ва қишлоқларда маданий турмуш
кечириб келаётган жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса
қўшган ва қўшаётган миллат эканимиз аниқ.

Юқорида айтганимиздек, ўрта асрларда бутун
мусулмон оламида иккита академия — бири Бағдодда,
иккинчиси Хоразмда фаолият кўрсатган, иккаласи ҳам
Маъмун исми билан аталган, бири халифа Маъмун,
иккинчиси хоразмшоҳ Маъмун бўлган. Халифа Маъмун
академияси Бағдодда, Хоразмшоҳ Маъмун академияси
Урганчда тузилган бўлса — да, иккала академиянинг ташкил
этилиши ва фаолиятида, асосан, туркистонлик қомусий

билимлар эгалари бўлган буюк аждодларимиз ўрин эгаллаган. Бағдодда илмий ижод қилган ватандошларимиз яратган оламшумул ихтиро ва кашфиётлар башарий цивилизациянинг таркибий қисми бўлиш Ислом Уйғонишига, шу тамаддун орқали Европа Уйғонишига сезиларли таъсир этган.

Буюк аждодларимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшган улкан ва бебаҳо, инсоният тарихида қайтариламас ҳиссаларининг негизлари ва биз — миннатдор авлодлар ўша улуг зотларнинг бевосита ворислари эканимиз ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз. Маълумки, бирор нарсанинг (бу ўринда ихтиро ва кашфиётнинг) илдиизига етмай туриб асл моҳиятини тўла — тўқис аниқлаб бўлмайди. Халқнинг удумлари, урф — одатлари унинг турмуш тарзидан келиб чиқади.

Бизким, ўзбекларда тўққиз сони азалдан муқаддас саноқлардан ҳисобланади. Тўйларда, зиёфатларда ҳурматли қудаларга, азиз меҳмонларга "тўққиз — тўққиз"лар тортилган. Бу удумдан келиб чиқилган ҳолда давлат бошлиқларимиз — ҳоқон, хон, султон, амирлар томонидан ўрадоғ, қароргоҳ ва саройларда ўтказилган қабул маросимларида чет мамлакатларининг элчиларига тўққиз — тўққиз тортиқлар, масалан, тўққиз уст — бош кийим ҳадя этилган, улар, яъни элчилар орқали ўша мамлакатларнинг ҳукмдорларига "тўққиз — тўққиз" совғалар, масалан, тўққизта арғумоқ бериб юборилган. Шунингдек, давлат олдидаги буюк хизматлари учун сарой аъёнлари ҳам ҳукмдорнинг олий инояти — "тўққиз — тўққиз" мукофотига сазовор бўлишган. Айни пайтда у ёки бу ҳукмдорнинг ҳокимият тепасига келишида жонини фидо қилиб курашган, энг нозик ва қалтис пайтларда унинг ёнида камарбаста бўлиб, муқим турган энг яқин сафдоши, арбоби ва аҳбоби кейинчалик қилган айблари учун давлат бошлиғи томонидан тўққиз мартагача кечирилган, узрлари қабул этилган. Бу ҳақда кўпгина тарихий асарлар,

жумладан, "Бобирнома"да маълумотлар бор. Масалан, Бобурнинг сафдошларидан Боқи тархон хатоси учун тўққиз мартагача кечирилган. Бунинг замирида ҳам давлат олдидаги буюк хизматлари асосий мезон ҳисоблангани ётади.

Буюк ватандошимиз Хоразмий халифа Маъмун топишириғи билан 830 йил атрофида ғарбий Ҳиндистонга (ҳозирги Покистон ва шарқи — жанубий Эрон ҳудудларига тўғри келади) қилган сафаридан ўша пайтларда "ҳинд рақами" деб аталган рақамларни ва ҳисоблаш қондасига доир маълумотларни Бағдодга олиб келгани, уларни ўзининг арифметик асарида акс эттиргани, ҳисоб — китоб бобида қулайлик яратгани, ҳозир бутун дунёда қўлланаётган ҳисоб рақамлари "1"дан "9"гача ҳамда "0" ана ўша даврдан бошлаб кенг муомалага киргани, бу улуг аждодимизнинг катта хизматларидан бири эканини юқорида айтиб ўтган эдик.

Энди ўзбек давлатчилиги тарихи ва давлатчилигининг ҳудудларига доир янги маълумотларга асосланиб, шунга қўшимча қиламиз. Араблар VII асрнинг иккинчи ярмида ва VIII асрнинг бошларида ислом динини ёйиш учун ғарбий Ҳиндистонга келганларида бу ҳудудларда туркий қабилалар яшаганига, шаҳар ва қўрғонларда туркий ҳокимлар бошлиқ эканига ва уларнинг қаршилигига дуч келади. Арабларнинг бу келиши билан Хоразмий ташрифи ўртасида бир — бир ярим асрча вақт ўтган, холос. Бу билан айтмоқчимизки, мантиқ илми ҳам шуни тақозо этиб турибди, Хоразмий кенг муомалага киритган, ўша пайтларда ҳинд рақамлари тизими деб аталган, кейинчалик "араб рақамлари" дейиладиган рақамлар аслида, келиб чиқиши бўйича ўша ўзимизнинг "тўққиз — тўққиз"имиздан бошланган туркий рақамлар, деб ҳисоблаймиз. Хоразмий ихтиросига келсак, бу саноқ тизими Туркистоннинг буюк ўғлони ўлароқ ул даҳо зотга табиатан яқин эди, тупроғи шу заминдан олинган, киндек қони шу заминга тўкилган,

шу заминда униб — ўсиб, камолотга етган истеъдодли кишига ўз халқининг турмуш тарзи, демакким, урф — одатлари, жумладан, ҳисоб — китоби ҳам аниқ маълум бўлиши турган гап. Хоразмий "1"дан "9" гача санок тизимини ўз халқининг илмий бисотидан олиб, жаҳон фани хазинасини бойитди. Бу рақамларнинг "ҳинд рақамлари" деб аталишига келсак, Хоразмий замони — IX асрга келиб, у сафар қилган ўша ҳудуд Бағдоҳ халифалигида умумий ном билан Ҳинд, Ҳиндистон деб юритиларди, шу боис бу рақамларга ҳам шу ҳолда ном берилган.

Аҳмад Фарғоний! Ўзига танлаган бу тахаллуси билан ул улуг зотнинг буюк аждодимиз, даҳо юртдошимиз эканини ёрқин кўрсатиб турибди. Мавриди келиб қолди, шу ўринда бир муҳим ва жиддий масала хусусида йўл усти тўхтаб ўтишга қарор қилдик. Бирор тарихий шахс ёки оддий кишининг қайси халққа мансуб эканини фақат бир омилга — унинг туғилган жойига қараб белгилаш масалага бир томонлама ёндашув бўлур эди. Аввало, ўша тарихий шахс ёки оддий кишининг ота — онаси қайси халққа мансуб экани ҳал қилувчи омил бўлиши керак. Қолаверса, ўша тарихий шахс ва оддий киши туғилган жой ўша даврда қайси давлатга қарагани, қайси сулола ҳокимият тепасида бўлганига ҳам, албатта, диққатни қаратмоқ лозим. Булардан ташқари, инсон бошидан не савдолар кечмайди, дейсиз. Одам бир мамлакатда туғилиб, тақдир тақозоси билан гўдаклигида ёки камолотга етганидан кейин ўзга мамлакатларга бориб қолиши, ўзга халқлар даврасида яшаб ўтиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Айниқса, бундай ҳоллар тарихий кечмишимизда — талатўп замонларда, қатагон йилларида кўп юз берган. Мисолларга ўтамиз.

Муҳаммад Тарағай — Мирзо Улуғбек Озарбойжоннинг Султония шаҳрида туғилган. Чунки соҳибқирон Амир Темур ўша кезлари сафарда эди, кўч —

кўрони, ҳарам аҳли, яқин оила аъзолари, жумладан, келинлари ҳам қўшиннинг туғриқ қисмида эдилар.

Алишер Навоий Хуросонда, яъни Жанубий Туркистоннинг пойтахти Ҳирот шаҳрида темурий ҳоқон — Шохрух мирзо замонида темурийлар хонадонига яқин сарой аъёнларидан бўлмиш Сабзавор шаҳрининг ҳокими Гиёсиддин Баҳодир оиласида таваллуд топган. Эндиликда, аниқроқ қилиб айтсак, аштархонийлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларида ички низоларнинг авж олиб кетиши туфайли 1760 йилдан бошлаб Бухоро хонлиги қаламравидан афғон амири Аҳмадшоҳ Дурроний тасарруфига ўтган Ҳирот шаҳрида 1441 йили туғилган Навоий бобомизнинг улуг ўзбек шоири ва мутафаккири эканига заррача шубҳа туғдириши мумкин эмас, албатта.

Тарихий шахс ёки оддий кишининг қайси халққа мансублигини белгилашда унинг туғилган жойига ҳам тарихийлик нуқтаи назаридан ёндашмоқ зарур. Бизким, ўзбеклар азалдан яшаб келган ҳудудлар билан ёки бўлмаса халқимиз томонидан ўтмишда тузилган давлатларнинг ҳудудлари билан бутунги давлатимиз ҳудуди ўртасида фарқ бор. Бу ҳам тарих тақозоси. Халқимизга мансуб тарихий шахслар ва оддий кишиларни белгилаш ва аниқлашда ана шу ҳудудий фарқни ҳам эътибордан соқит қилмаслик лозим. Айниқса, бу нарсани ёдда тутиш бизким, ўзбекларга шунинг учун ҳам зарурки, миллатимизнинг олтиш фоизи мамлакатимизда, қолган қирқ фоизи хорижда, асосан, қўшни, айни пайтда ёш давлатларнинг бизга туташ ва чегарадош вилоятларида азалдан яшаб келмоқда, улар бу вилоятларни ўзларининг ҳам тарихий, ҳам асл ватанлари деб билади.

Энди яна Аҳмад Фарғонийга қайтамиз. Бу буюк аждодимиз яратган Нил дарёси суви сатҳининг кўтарилиш ва пасайиш даражасини ўлчайдиган асбоб "миқёс ул — жаҳид" ва бу асбоб бошқариладиган сув иншооти, мана, орадан ўн бир ярим асрча вақт ўтибдики, ҳамон ҳаммани

қойил қолдириб келмоқда. Бугунги кунда Миср Араб Республикасига узоқ — яқиндан борган сайёҳларни ҳам таажжубга солмоқда. Ваҳолонки, бундай қурилма ва **иншоотлар азалдан суғорма** деҳқончилик маданияти **равнақ тошган Туркистон мамлакатида, жумладан, Фарғона** водийсида одатдаги оддий нарсалар эди. **Масалан, физика** фанидаги туташ идишлардаги сув сатҳлари то тенг даражаларга етгунча кўтарилади ё пасаяди, деган қоидага биноан қурилган суғориш иншоотлари — "қайнама" ва "кўтарма"лар қадим Шош мулкида ҳам қарийб уч минг йилдан бери мавжуд, ҳозир ҳам айрим "қайнама"лар Тошкентнинг эски шаҳар қисмида сақланиб келмоқда. Аҳмад Фарғоний, қуш уясида кўрганини қилади, деганларидек, ўз юртида кўрган — билганларини хорижда янада бойитиб, илмий исботлаб, катта кўламда ҳаётга татбиқ этган.

"Қуш уясида кўрганини қилади", "Тарки одат амри маҳол" деган халқ мақоллари, чиндан ҳам пурҳикмат. Киши тақдир тақозосига кўра қаерда яшамасин, ўзга бирор тилда сўзлашмасин ёки ёзмасин, барибир ўзи мансуб бўлган халқнинг тутумини тутаверади, томирларида оқаётган аجدодлари қони шунга табиий равишда олиб боради. Абу Наср Форобий буюк фалсафий асарлар яратиши билан баробар қадимий ўтроқ халқнинг бир вакили сифатида боғ — роғларга бурканган, оқар сувга маъмур шаҳарда униб — ўсган бир инсон сифатида "қуш уясида кўрганини қилади", "тарки одат амри маҳол" деганимиздек, ўз юртидан жуда олис ерда — Дамашқ шаҳрида сўлим бир боғ яратади. Шу далилларнинг ўзиёқ бу буюк аждодимизнинг кимлигини айтиб турибди.

Ёки бўлмаса, Абу Райҳон Беруний бобомизни олиб кўрайлик. Бу буюк аждодимизнинг илмий тафаккури шу **даражада кенг кўламли** ва теран эдики, унинг асарларини илм океанидаги бир дентизга қиёслаш мумкин. У **шунчалик**

билимдон ва ватанпарварки, ҳатто, Самарқанд шаҳрининг ёшига тегишли маълумотни ҳам ёзиб кетган. Беруний йигирма етти ёшида ёзиб тугатган улкан тарихий асар — "Осор ул — боқия" ("Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар") китобида келтиришича, Самарқанд **Искандар Мақдуний** (Александр Македонский) Турон мамлакатига келишидан бир ярим минг йилча аввал ҳам шаҳар сифатида **мавжуд бўлган. Искандарнинг** милодий санадан аввалги III асрда юртимизга келганини ҳисобга олсак, Самарқанднинг шаҳар сифатидаги асл ёши камида уч минг саккиз юз йил бўлиб чиқади. Бу фикрни она тупроғимизнинг ўзи — Самарқанддаги маданий қатлам ҳам исботлаб бераётир. Қадимшуносларнинг аниқлашича, бу ерда маданий қатлам 35 метргача етиб қолади. Маълумки, Ер юзидаги турли ўлкаларда инсон онгли фаолияти ва меҳнатининг аввалги ҳосиласи, самараси, кейинги натижаси бўлмиш маданий қатламнинг қалинлиги турлича бўлиб, баъзи жойларда бу атиги бир неча сантиметрдан ошмайди ҳам. Самарқанддаги маданий қатлам қалинлиги эса — 35 метр!

Энди Беруний ҳақида юқорида айтилганларнинг талқини ва таҳлилига ўтамиз. Беруний "Осор ал — боқия"ни ёзганида навқирон йигит ёшида эди. Муаллиф, мабодо, бундан бошқа асар яратмаганида ҳам шу китоби учуноқ қомусий олим сифатида номи тарих зарварақларида олтин ҳарфлар билан ёзилиб қолаверарди. "Осор ал — боқия" — чиндан ҳам, ўтмишимизга, аждодларимиз тарихига, умуман, давлатчилиқ, хусусан, миллий давлатчилигимиз тарихига доир кенг қамровли, теран ва мантиқан асосланган фикр — мушоҳадаларга жуда бой муҳим ва нодир манбалардан бири. Беруний бу асарини ёзиб тутатган даврида, асосан, она юрти Хоразмда яшаб, шу ерда таълим олиб, мадрасаларда ва хоразмшоҳлар саройидаги сақланаётган китобларни мустақил мутолаа қилиш орқали, ишончли кекса юртдошлари билан ўтказган суҳбатлари

воситасида ўз билимини бойитган эди. "Осор ал — боқия"ни шулар асосида ёзади. Бу билан айтмоқчимизки, ўша кутубхоналарда Турон, жумладан, миллий давлатчилигимиз тарихига доир китоблар ҳам мавжуд эди. Чунки Хоразм юрти обод ўлка эди, унинг эли маърифатли халқ эди. Маърифатли элда маданият ҳам бўлиши табиий. Беруний бобомиз маърифатли, маънавиятли элнинг бир зиёли фарзанди, маърифат масканининг бир даҳо сиймоси бўлиб камолотга эришган эди.

Тарихдан маълумки, XI асрнинг бошларида Туркистонда асосий сиёсий марказ Фазна шаҳрига кўчади. Бу воқеа қуйидагича юз беради. Сирдарёнинг сувини ичиб, Шош мулкида униб — ўсган, оддий аскарликдан лашкарбошилиқкача бўлган шонли ҳарбий йўлни босиб ўтган Алптегин 962 йили янги давлатга асос солади ва ҳозирги Афғонистоннинг шимоли — шарқий қисмига жойлашган Фазна дарёси бўйидаги Фазна шаҳрини ўзига пойтахт қилиб олади. Пойтахт номи сулола номига, давлат номига асос бўлади. Пойтахт номи билан давлатнинг аталиши, умуман, туркий тили халқлар учун, хусусан, ўзбек давлатчилиги учун удумлардан бири эди. Масалан, бу ўринда татар Булғор хонлиги, Қозон хонлиги, уйғур қардошларимизнинг Ёркент хонлигини, бизким, ўзбекларнинг Хива хонлиги, Қўқон хонлиги, Балх хонлиги, Бухоро амирлиги каби давлатларини эслаб ўтиш мумкин.

Абу Райҳон Берунийнинг "Осор ал — боқия" ва "Ҳиндистон" асарларида ёзилишича, ўша даврда Фазна дарёси ҳавзаларида, шунингдек, бу атрофдаги ҳудудларда туркий қабилалар яшаган, муаллиф уларни Тибет турклари деб атади (орадан беш асрча ўтгач, Бобур ҳам ўз "Бобурнома"сида шу фикрни тасдиқлайди). Ғазнавийлар давлати, айниқса, Сабуктегин (977 — 997), Маҳмуд Ғазнавий (997 — 1030), Масъуд I (1030 — 1041) ҳукмронлик қилган даврларда жуда қудратли бўлиб, бутун ҳозирги Шимолий Ҳиндистонни, ҳозирги Марказий

Осиёнинг катта қисмини ўз тасарруфига олган эди. Маҳмуд тарихчи ва давлат арбоби Низомулмулк ўзининг "Сиёсатнома" асарида ёзишича, ҳатто, Бағдод халифалари ҳам ғазнавий ҳукмдорлар билан сиёсий ва ҳарбий масалаларда ҳисоблашарди, туркий ҳукмдорлардан биринчи бўлиб султон унвонини олган киши шу сулоланинг энг маҳмуд вакили Маҳмуд Ғазнавий эди.

Бу даврларда мамлакатда савдо — сотиқ, илм — фан, адабиёт ва санъат, ҳунармандчилик, суғорма деҳқончилик равнақ топади. Сирдарё бўйларида, суғорма деҳқончилик ривожланган юртда туғилиб ўсган Алптегин бу ерларда ҳам кориз, яъни қатор — қатор қудуқлар қазиб, уларнинг сувини ер остидан оқизиб тўплаш усулини жорий этган. Унинг ўғли Маҳмуд Ғазнавий бу ишни давом эттирган. Масалан, давлат хазинаси ҳисобидан 300 нафар илм — фан, адабиёт ва санъат аҳлига етарли даражада маош тўлаб, уларнинг етук асарлар яратишига шароит туғдириб берган. Саройига Хоразмдаги Маъмун академиясининг етакчи олимлари, жумладан, Беруний, Утбий, Байҳақий (бу шахс асли сабзаворлик бўлиб, ўша замонда Сабзавор шаҳри Байҳақ деб аталган), Гардизий, Фирдавсий каби Шарқнинг буюк сиймоларини жалб этган. Маҳмуд Ғазнавийнинг ўзи ҳам билимдон бўлиб, кимга қандай асар ёзишни таклиф қилишни ўзи белгилаган.

Абу Райҳон Беруний ўзининг 75 йиллик умрининг 31 йилини Ғазнада ўтказган, шу ерда вафот этган. Унинг кўпгина асарлари, жумладан, "Ҳиндистон", "Сайдана", "Қонуни Масъудий", "Китоб ал — жамоҳир фи маърифат ал — жавоҳир" китоблари ҳам ана шундай давлат буюртмалари бўйича дунёга келган. Унинг узоқ ғарб томонларда ҳам қитъа бўлиши керак, деган назарий фикри (ҳозирги ифода билан айтганда, Ер материгининг шарқида қитъалар бор экан, демак, ғарбда ҳам қитъалар бўлиши шарт) ҳам шу ерда туғилган. Афсуски, бу назария такомилени топмай, амалий тасдиғини кўрмай қолиб

кетади, бунинг инсон азму иродасига боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган, яъни объектив ва субъектив сабаблари бор эди. Хуллас, Беруний Ғазнада ҳам улкан математиклар, улуғ астрономлар, машҳур сайёҳлар юрти бўлмиш Хоразмнинг буюк фарзандларидан бири бўлиб қолаверган.

Энди бир оғиз сўз Бухорои шарифнинг худди ана шундай улуғ фарзанди Абу Али ибн Сино ҳақида. Аллоҳ таолонинг нури тушган масканларга шариф деган нуроний ва руҳоний унвон берилган.

Рубъи маскунда бундай масканлар еттита, шулардан бири Бухорои шарифдир. Шу боисдан Бухорони жаннатнинг бир бўлаги дейдилар. Бу шаҳардан ва унинг тўрт томонини қуршаган ўнлаб кентлардан кўплаб комил ва фозил кишилар етишиб чиққанини унинг шарифлигига боғлашади. Ҳаким ва табиб, шайх ур — раис Ибн Сино шуларнинг энг етук ва энг машҳурларидан бири ҳисобланади.

Чингизхон босқинига қадар бўлган Бухоронинг сарой кутубхонасида асрлар бўйи бутун Туркистондан, қўшни ўлкалардан тўпланган ва авайлаб сақланган минглаб нодир ва камёб асарлар ҳақида элимиз орасида кўплаб афсонаомуз, ривоятнамо гаплар юради. Не бахтки, ёшлигидан илмга чанқоқ Ибн Сино ҳали ўсмирлигидаёқ ана ўша китобларни, бизгача етиб келмаган ўша нодир ва камёб (қўлёзма асарлар одатда ягона нусхада, нари борса, бир неча нусхада бўлади, холос) асарларни бир бошдан ўқиб чиқишга муяссар бўлган. Ёшлик чоғларида олинган илм инсоннинг онги, қалби, руҳида бир умр мустаҳкам муҳрланиб қолади, садоқатли йўлдошдек уни умр бўйи яхшиликка чорлайверади, олим одамни янги — янги кашфиётлар яратишга даъват этаверади. Ибн Сино ҳам худди шундайлардан бўлган, десак янглишмаймиз. Ибн Сино мутолаа билан қаттиқ машғул бўлган кезларда Бухоронинг сарой кутубхонаси, ҳақиқатан ҳам, жуда бой

китоб хазинасига эга бўлгани ҳақида тарихда кўплаб маълумотлар мавжуд, бироқ ўша китобларнинг ўзи номаълум. Бироқ, таскин берарли ери шундаки, тиббиётга доир китобларнинг қаймоғи Ибн Сино асарларида, айниқса, тўрт жилд, беш китобдан иборат "Тиб қонунлари" асарида ўзининг илмий — ижодий такомиллаштирилган ва сайқаланган ифодасини топиб, бизгача етиб келган.

Ўзбек халқ табобатида туркона (оддий сўзлашувда "туркана" дейилади) дорилар ҳамда туркона даволаш усуллари азалдан қўлланиб келинади. Масалан, аччиқтош бўшашган милкларни даволашда қўлланган; оқ ва қора сақич чайнаш билан тишлар мустаҳкамланган; совуғи ошган беморларга иссиқлик ҳисобланган бедана ва хўроз гўштини истеъмол қилиш тавсия этилган бўлса, иссиғи ошган беморларга мол гўшти раво кўрилган; суякнинг дарз кетиши ва синишини даволашда тахтакач боғлаш ва беморга мўмиёи асл бериш қўлланган; эмизикли болаларга турли тошмалар тошганда дарҳол эмизувчи онага вақтинча ширинликларни кам истеъмол қилиши ёки бироз муддат ширинлик емай туриши буюрилган (ҳозирги замон тиббиёти ҳам инсон қонида углеводнинг кўп бўлиши яра — чақа, тошмаларнинг авж олишига сабаб бўлишини тасдиқлайди); мош, ёнғоқ, қалампир каби "елли" нарсалардан ўзини тийиб туриши лозимлиги айтилган, кўпроқ сут — қатиқ ичиши тавсия этилган, токи гўдакнинг қони тоза бўлиши учун унинг ҳаёт манбаи бўлмиш эмизувчи онанинг вужуди мусаффо бўлсин. Кўринадики, масалага чуқур қаралиб, касалликни келтириб чиқарган сабаблар бартараф этилган; от ёғи бод касаллигини, аъзоларда туз тўпланиши касаллигини даволашда, силаш, уқалаш машқларида қўлланган; ташқи аъзолардаги катта жароҳатлардан тирқираб оқаётган қонни тўхтатиш учун дарҳол тоза кигиз куйдирилиб, унинг кули қўйилиб, тезда чандиб боғланган; кўз оғриғининг маълум турларига сурма

қўйиш тавсия этилган; аёлларнинг ўсма — сурма қўйишлари, бир томондан, пардоз, ўзларига оро бериш бўлса, иккинчи томондан, саломатлик машқлари ҳисобланиб, ўсмадан қошу киприк сув ичиб, ўсган, мустаҳкамланган, тўкилишининг олди олинган, сурмадан эса кўзнинг кўриш қуввати ошган; исирик тутуни шамоллашу тумовларни келтириб чиқарувчи "инс"ларнинг кушандаси ҳисобланган, умуман эса Туркистон заминида ўсувчи ҳар бир хонаки ва ёввойи ўсимликларнинг, тоғу қапчиғай(дара)ларда, саҳрою даштларда, қир ва далаларда ўсувчи гиёҳларнинг ўзига хос шифобахшлик хусусиятларини халқимиз яхши билган ва саломатлик йўлида ўринли ва унумли қўлаган. Бу халқ табobati бўлиб, унинг дорилари туркона дорилар деб, даволаш усуллари эса туркона даволаш усуллари деб юритилган ва омма орасида кенг тарқалган. Халқ табobatiни қўллашда жиддий ҳолатларда табибларга учраб, уларнинг тавсиялари бўйича иш тутилган, оддий ҳолатларда эса (чунончи, оддий тумовда) кўпгина ўғил — қизларини, набираю эвараларни парваришлаб улғайтирган кекса кишилар ўз ҳаётий тажрибаларига таяниб ва шулардан келиб чиқиб хонаки табиблик қилиб қўя қолишган.

Шу ўринда табиб билан ҳозирги замон врачлари ўртасидаги муштарак жиҳатлар ва ўзига хос томонлар ҳақида бир оғиз айтиб ўтамиз. Асл табиблар ҳозирги ҳақиқий врачларимиз сингари одам анатомиясини, унинг борлиқ дунё билан, табиатнинг ўзгарувчан иқлими, шарт — шароити билан борлиқ тирик ва нозик вужуд эканини яхши билишган. Табиб билан врач ўртасидаги биринчи фарқ шундан иборатки, табиб беморга ташхис қўйиши баробарида дори тайёрлаш илмини ва амалиётини ҳам билган, оддию мураккаб дори — дармонларни ўзи тайёрлаган, яъни ҳам врачлик, ҳам доришunosлик — провизорлик ихтисосларини эгаллаган ва буларни ўзгалар ёрдами ва иштирокисиз бевосита ўзи амалга ошира олган мутахассисга табиб дейилган.

Табиби ҳозик бўлмиш Ибн Сино Туркистон халқ табobatчилигини турмуш орқали, сарой кутубхонасида мутолаа қилган китоблари орқали чуқур ўрганган, англаб етган, ўз тафаккури билан янада бойитган ва амалиётда моҳирона қўлаган. Унинг "Тиб қонунлари" асарини яна бир бор кўздан кечириш асносида шундай фикрга келдик.

Туркона дори — дармонлари туркона даволаш усуллари хусусида юқорида ҳикоя қилиб ўтишдан мақсадимиз ана шу мулоҳазани айтиш эди, холос. Бинобарин, бу буюк ажодимиз халқимиз табobatчилигига ижодий ёндашиб, уни илмий тавсифлаб, янги юқори босқичга кўтариб, халқига фан сифатида тортиқ этди, жаҳонга танитди, ҳозирги замон тиббиёт фанининг асосий тили бўлмиш лотинчага дастлаб таржима қилинган тиббий асарлардан бири айни "Тиб қонунлари" экани ҳам шу фикримизни тасдиқлаб турибди. Туркистон халқ табobatчилиги халқимиз даҳосининг тиббиёт соҳасидаги ёрқин бир кўриниши янглиғ қадрли. Қомусий олим Абу Али ибн Сино (Авиценна) шу соҳанинг даҳолардан бири сифатида жаҳон тамаддунига буюк ҳисса қўшган.

Халқимиз даҳосининг ёрқин кўринишларидан бири буюк ажодимиз Абу Наср Муҳаммад Форобийнинг илмий меросида ўз ифодасини топган. Бу қомусий олим ҳақида юқорида ҳам қисқача баён этган эдик. Сўз бораётган мавзу эътибори ила яна бир — икки оғиз қўшимча қиламиз. Форобий ҳақида илмий — оммабоп нашрларда сўз борганда одатда у ўз замонаси олимларининг барча соҳасини мукаммал билгани ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қўшгани, юнон фалсафасини шарҳлаб, дунёга кенг танитгани туфайли Шарқ мамлакатларида улуғланиб, ал — муаллим ас — соний, яъни иккинчи муаллим, иккинчи устоз, Шарқ Арастуси деб юритилган, дейилади, яъни кўпроқ Форобийнинг буюк файласуфлигига урғу берилади. Бу умуман тўғри фикр. Бироқ Форобий илмининг бошқа соҳалари равнақида қўшган ҳисса ҳам бирдек таҳсинга

сазovor. Масалан, унинг musiқа санъати ва musiқашунослик юксалишига қўшган улуши ҳам бебаҳо. Форобий "Муsiқа ҳақида катта китоб" деган кўп жилдли асари билан биринчи Шарқ Уйғониш даврининг йирик musiқашуноси сифатида машҳур бўлган. У musiқа илмини назарий ва амалий тармоқларга, куйларнинг ички тузилиши, қонуниятларини ҳисобга олиб, таълиф ва илми иқога ажратган. Бу асарида, шунингдек, Шарқда, хусусан халқимизда қўлланган ва ҳамон қўлланаётган рубоб, танбур, ногора, уд, қонун, най каби чолғулар ва уларнинг куй ижро этиш қоидалари батафсил баён этилган. Олимнинг ўзи айти пайтда моҳир созанда, мусанниф, яъни бастакор, янги musiқа чолғулари, жумладан, қонун созининг ихтиросиси ҳам бўлган. Анча танаффусдан кейин қонунни ўзбек созандалари яна қўлга олди, эндиликда бу чолғуда мақом ва халқ куйлари, бастакорларимиз яратган янги musiқа асарлари ижро этилмоқда.

Форобий musiқага инсон ахлоқини тарбияловчи, сиҳат – саломатлигини мустаҳкамловчи восита деб қараган. Унинг musiқа соҳасида қолдирган мероси умуман жаҳон musiқа маданияти тарихида, хусусан, ўзбек musiқа маданияти тарихида оламшумул аҳамиятга эга. Бинобарин, қадимий ўзбек musiқасининг, жумладан, мақомларимиз ва мақомшунослигимизнинг теран негизлари Форобий қолдирган ўша бой хазинага бориб туташади, ундан озикланади.

Маълумки, шўролар замонида қомусий олимларимиз, шу жумладан, биз юқорида тилга олиб ўтган Мусо Хоразмий, Форобий, Фарғоний, Беруний ва Ибн Синонинг жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссалари ҳақида сўз борганда, асосан, уларнинг табиий фанлар равнақидаги хизматлари билан чекланиб, ижтимоий фанлар ривожига хизматлари деярли четлаб ўтиларди. Шунинг учун ҳам бир мисол тариқасида биз Форобийнинг musiқа санъати ва musiқашунослик илми равнақига қўшган ҳиссаси ҳақида, қисқача бўлса – да, махсус тўхтаб ўтдик.

Бугина эмас, бу буюк аждодимиз мантиқ, тилшунослик, ахлоқ, давлатни бошқариш, таълим – тарбия, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш каби ижтимоий – сиёсий мавзуларда ҳам бой илмий мерос қолдирган. Айрим маълумотларга қараганда, Форобий 70 дан ортиқ тилни билган ва кўпгина тиллардаги энг муҳим асарларни аслиятда мутолаа қилган. У билим олишда диний ва лисоний тўсиқ бўлишини тан олмаган. Мусовий ва исовий динларга эътиқод қилувчи олимлар билан олимларча дўстона муносабатда бўлган ва ҳамкорлик қилаверган. Унинг фикрича, маърифатли бўлишдан мақсад маънавий етукликка эришмоқдан иборат бўлиши керак.

Хуллас, тамаддунимиз негизлари халқимизнинг даҳосидир. Хоразмий, Фарғоний, Беруний, Ибн Сино каби (бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин) халқимиз даҳосининг инъикоси ўлароқ намоён бўлган, халқдан олганларини яна халққа қайтарган, қайтарганлари бўлмиш буюк кашфиётлар ва ихтироларидан бутун олам аҳли баҳраманд бўлган ва баҳраманд бўлиб келмоқда. Ана шу нарсага бизким, ўзбекларнинг жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссаси дейилади. Хоразм Маъмун академиясининг фаолияти шу ҳиссанинг муносиб бир улуши бўлган. Республикамиз ва Хоразм вилояти нашрларида ёритилган янги маълумотларга қараганда, мазкур академия қайтадан ташкил этилган 1997 йилнинг ноябрида унинг таркибида "Археология, тарих ва фалсафа", "Тил ва адабиёт", "Биология муаммолари" бўлимлари ташкил қилиниб, 9 илмий мавзу бўйича 26 илмий ходим, шу жумладан, 5 фан доктори ва 9 фан номзоди илмий тадқиқотлар олиб боришяпти.

"Археология, тарих ва фалсафа" бўлимининг ходимлари "Хоразмда қадимги ва ўрта асрлар ўзбек давлатчилиги тарихи", "Ўзбек халқининг этник тарихида Хоразм воҳасининг ўрни", "Хоразм вилояти археологик ёдгорликларини тадқиқ қилиш" мавзулари бўйича илмий изланишлар қияпти.

"Тил ва адабиёт" бўлимида IX — XIII асрларда Хоразм ёзма адабиёти ва оғзаки эпос. IX — XIII асрлар Хоразм ёдномалари тили" мавзуси бўйича Хоразм ёзма адабиёти ва оғзаки афсоналар ҳамда ривоятлар "Авесто"даги мифологик қатлам билан қиёсий таҳлил қилинди. Оғзаки ва ёзма намуналар таҳлили орқали адабий ва бадиий тилларга хос хусусиятлар, уларнинг ўзаро таъсири ўрганилди.

"Биология муаммолари" бўлимида 4 илмий мавзу: "Хоразм воҳаси тупроқ — иқлим шароитида истиқболли, серҳосил, касалликка ва зараркунандаларга чидамли кўниктирилган ўсимликлар навларини ўрганиш", "Хоразм вилояти шароитида экинларни алмаштириб экишнинг биологик асосларини ишлаб чиқиш", "Хоразм вилояти шароитида асосий, оралиқ ва такрорий экишларда озуқавий экинларни парвариш этишнинг самарали технологияларини ва маккажўхорининг уруғчилик тизимини барпо қилиш", Қуйи Амударё минтақаси тупроқларининг сув — туз режимини бошқариш усуллари ишлаб чиқиш" бўйича илмий тадқиқотлар амалга оширилди.

2003 йилдан бошлаб академияда 2 фундаментал ва 8 амалий дастур бўйича 58 нафар ходим, шу жумладан, 2 академик, 8 фан доктори ва 24 фан номзоди илмий изланишлар олиб боришмоқда. Хоразм Маъмун академияси жамоаси илмий тадқиқотларни халқ хўжалиги талаблари асосида шакллантириш, долзарб масалаларни ечишга қаратиш, бюджет маблағларининг самарадорлигини оширишда устувор фундаментал тадқиқотларни амалга оширишга интилмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллик тўйи юксак ташкилий даражада нишонланади, бу академиянинг жаҳон илм — фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшганига яна бир бор ишонч ҳосил қилинади, муҳими, халқимиз

юрагида, айниқса, бўйсира бўлиб келаётган ёш авлод қалбида миллий ифтихор ва мамлакатимизнинг тарихий ўтмишига чуқур ҳурмат туйғусини камол топтиришга хизмат қилади, умуман, халқимизнинг, хусусан буюк аждодларимизнинг улкан илмий салоҳиятини намоён этади.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов
МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ

Муҳаррирлар: Қуддус Аъзамов,
Султонмурод Олим
Техник муҳаррир Рустам Исакулов

Босишга рухсат этилди. 1.11.2005 й.
Қоғоз бичими 60x84 1/32
Босма табағи 3. Адади 5000 нусха.
Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 173

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонаси.
Тошкент, Х. Сулаймонова кўчаси, 33